

زیارت و گردشگری در برنامه‌ها و اسناد کلان توسعه کشور (با تأکید بر زیارت امام رضا (ع))^۱

حسین آقاجانی^۲مصطفی امیرفخریان^۳مهدی کاظمی بی نیاز^۴

تاریخ دریافت: ۹۱/۸/۱ - تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۱/۱

چکیده

توسعه کمی و کیفی زیارت به نگرشی جامع و چندبعدی نیازمند است. یکی از مهم‌ترین ابعاد این نگرش، بررسی و تحلیل اسناد و برنامه‌های توسعه کشور درباره زیارت و گردشگری و جایگاه آن در هر یک از این برنامه‌هاست. برنامه‌های عمرانی و توسعه از مهمترین اسناد کلان برای شکل‌گیری رشد نظام‌مند طرح‌ها و پروژه‌ها در نظام برنامه‌ریزی کشور است و توجه به آن در اجرای طرح‌های میان‌مدت بسیار لازم است. با توجه به پیشینه اهمیت زیارت و گردشگری، پرداختن به این مقوله در برنامه‌های کلان در سطح ملی و به‌ویژه در برنامه پنج‌م ضروری به نظر می‌رسد.

این نوشتار با روش اسنادی به بررسی و تحلیل کمی و کیفی برنامه‌های عمرانی و توسعه (۱۳۹۰-۱۳۲۷) در ارتباط با زیارت و گردشگری پرداخته است و در این زمینه از روش تحلیل محتوایی بهره‌برده است. بر اساس اسناد بررسی شده، تعداد مضامین مطرح در دو مقطع قبل و بعد از انقلاب در ارتباط با زیارت و گردشگری، ۱۴۸ مورد بوده است که بیشترین تعداد آن، مربوط به عرصه مدیریت (اطلاع‌رسانی، مشاوره و نظارت) است و ۳۷ مورد، به عرصه زیرساخت (اسکان، امور رفاهی و پذیرایی)، عرصه اقتصاد (تسهیلات بانکی و سرمایه‌گذاری) و در نهایت عرصه اجتماعی-فرهنگی (چاپ و نشر، آموزش و نمایشگاه) مربوط است.

کلید واژه: برنامه‌های عمرانی و توسعه، زیارت، گردشگری، کلان‌شهر مشهد، نظام برنامه‌ریزی ایران.

مقدمه

گردشگری مذهبی یکی از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین انواع گردشگری در گذشته و اکنون در جهان به‌شمار می‌آید و به شکل‌های مختلفی در میان ملت‌های گوناگون رایج بوده است (آجیت)^۵. شهرهای مذهبی مانند بنارس، رم، فاطیما، سانتیاگو، مکه، مدینه، بیت‌المقدس، کربلا، نجف و مشهد نمونه‌هایی از مکان‌های مذهبی است که سالانه گردشگران بسیاری را برای اجرای مراسم مذهبی جذب می‌کنند. به‌گونه‌ای که بسیاری از مسائل روزمره در این شهرها و به دنبال آن برنامه‌های تهیه شده برای رفع مشکلات تحت تأثیر رویدادهای مذهبی قرار می‌گیرد. بنابراین در این شهرها با توجه به فراوانی زائر و سیاست‌های کلان کشور نوع خاصی از برنامه‌ریزی لازم است تا در راستای آن، برنامه‌های بلندمدت، میان‌مدت و عملیاتی برای رفع مشکلات زائران و توسعه و پیشرفت هرچه بیشتر گردشگران پی‌ریزی شود.

۱. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان بررسی جایگاه زائر، زیارت و گردشگری در اسناد فرادستی و طرح‌های توسعه است که نگارندگان با حمایت مالی پارک علم و فن اوری خراسان رضوی در گروه پژوهشی برنامه‌ریزی شهری جهاددانشگاهی مشهد انجام داده‌اند.

۲. نویسنده مسئول، مربی پژوهش گروه برنامه‌ریزی شهری پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی، aqajani_h@yahoo.com

۳. مربی پژوهش گروه برنامه‌ریزی شهری پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی و دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه فردوسی، amirfakhriyan@yahoo.com

۴. کارشناس ارشد و عضو پاره وقت گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی، b.kazemimehdi@gmail.com

در ایران بی‌شک رشد و توسعه صنعت گردشگری، در گرو تخصیص بودجه کافی به نهادهای متولی زیارت و گردشگری در سطح ملی و استانی است. برای رفع نابسامانی‌ها و نواقص موجود در این صنعت و انجام اقدام لازم برای ارتقا و بهبود کمی و کیفی آن باید سرمایه‌گذاری کافی در این بخش صورت گیرد (غفاری، ۱۳۸۱) و برای دستیابی به زیارتی درخور زائران لازم است امکانات زیرساختی و رفاهی مناسب فراهم شود که این امر بدون توجه به شهر مشهد در سطح ملی، امکان‌پذیر نخواهد بود و شرط کلان تلقی شدن هر سیاستی آن است که توسط دولت و دستگاه‌های دولتی کنترل و تدوین شده باشد (انصاری، ۱۳۸۳). شهر مشهد پیدایش و رشد خود را مرهون وجود مرقد حضرت رضا (ع) است که در سال ۲۰۱-۲۰۲ ه.ق به دست مأمون خلیفه دوم عباسی، شهید و در محل قریه سناباد و در باغ والی خراسان به نام حمید ابن قحطبه دفن گردید (رهنما، ۱۳۸۸). در حال حاضر مشهد دومین کلان‌شهر مذهبی جهان و ایران است. (پیلهور و پورا احمد، ۱۳۸۳)، که مهمترین علت وجودی و توسعه آن به شکل کنونی و همچنین نقش فرهنگی و مذهبی و اهمیت ارتباطی و تجاری آن در سطح ملی و فراملی (مافی و سقایی، ۱۳۸۷)، مرقد مطهر امام رضا (ع) و حضور زائر و گردشگر بی‌شمار در سال است.

این شهر با جمعیت بیش از ۲٫۵ میلیون نفر علاوه بر ظرفیت‌های فراوان، مشکلات فراوانی را نیز در این زمینه دارد که یکی از دلایل این معضلات، فراهم نبودن زمینه برنامه‌ریزی در اسناد کلان در سطح ملی در ارتباط با زیارت است؛ زیرا توانمندی این شهر از کشور، به توجه در عرصه ملی و منطقه‌ای نیازمند است. سازمان‌های متعددی مانند استانداری خراسان رضوی، فرمانداری شهرستان مشهد، شهرداری مشهد، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و نهاد مقدس آستان قدس رضوی در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی مسئولیت انجام برنامه‌های زیارتی در شهر مشهد را به عهده دارند.

شهر مشهد در سال‌های طولانی در مجموع سیاست‌گذاری‌ها در سطح ملی، چندان مورد توجه نبوده است. بنابراین در این نوشتار سعی بر آن شده تا ضمن شناسایی برنامه‌ها و اسناد کلان توسعه در دو مقطع پیش و پس از انقلاب، نقش و جایگاه زیارت و گردشگری در هریک از اسناد در ارتباط با کلان‌شهر مذهبی مشهد در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی تعیین شود؛ زیرا توجه به اسناد فرادستی مسئولان را به اجرایی مصوبه‌های برنامه‌های میان‌مدت و کوتاه‌مدت در حوزه زیارت و زائر در کلان‌شهر مشهد ملزم می‌کند.

اهداف تحقیق

- شناسایی جایگاه و نقش زیارت و گردشگری در اسناد برنامه.
- شناخت سیاست‌ها و راهبردهای عملیاتی و اجرایی برای توسعه زیارت و گردشگری مذهبی-زیارتی در اسناد برنامه.
- شناسایی اسناد برای استفاده و سیاست‌گذاری در حوزه زیارت

پیشینه تحقیق

زیارت و گردشگری در دوره‌های مختلف مدیریتی و اداری، فراز و نشیب‌های گوناگونی داشته است. هرچند مطالعات گردشگری در کشور پیشینه خوبی دارد (اولین طرح جامع گردشگری کشور در سال ۱۳۵۰ تهیه شد) اما همواره زیارت همراه با موضوعاتی مانند گردشگری، فرهنگ و هنر همراه بوده است. سیاست‌های گردشگری پیش از انقلاب اغلب به گردشگری تفریحی و ضد ارزشی در سواحل شمال و جنوب کشور متمرکز بود و کمتر به جاذبه‌های فرهنگی می‌پرداخت (پاپلی یزدی، ۱۳۸۳). ولی با وقوع انقلاب اسلامی، اسلام و معنویت که از اصول اساسی انقلاب بود، تمام برنامه‌ها و سیاست‌ها را متأثر ساخت.

در طرح‌های مطالعاتی استان خراسان رضوی و به‌ویژه در حوزه کلان‌شهر مشهد از گذشته تا کنون در ارتباط با زیارت و گردشگری، مطالب متعدد به شکل‌های گوناگون وجود داشته است که برخی از آن‌ها در

حیطه طرح‌های توسعه شهری و برخی دیگر در حوزه مطالعات گردشگری است. اما تا کنون مطلبی که هر دو موضوع را با هم و در ارتباط با زیارت امام رضا(ع) داشته باشد، با عنوان «جایگاه زیارت و گردشگری در برنامه‌های کشور» به چشم نمی‌خورد.

به برخی از تحقیقات مربوط با موضوع اشاره می‌شود:

- طرح جامع جهانگردی کنسولت: این طرح اولین مطالعه جامع کشوری در حوزه گردشگری است که در سال ۱۳۵۰ آغاز شد. اهداف اصلی طرح در راستای دو محور اصلی یعنی "توریسم بین‌المللی" و "توریسم داخلی" تدوین شده است. در این طرح، مهمترین مناطق جهانگردی کشور تهران، اصفهان، شیراز، مشهد، سواحل دریای خزر و خلیج فارس است. بر اساس این ارزیابی، جایگاه استان خراسان در ارتباط با مراکز زیارتی از دیدگاه جهانگردان داخلی مورد توجه بوده است و از منظر جهانگردان بین‌المللی از نظر دسترسی نامناسب تعیین شده است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۵۳).

- طرح‌های جامع شهر مشهد (خانزی، مهرآزان و فرهاد): از دیگر طرح‌های مربوط به زیارت شهر مشهد است. در این طرح‌ها به تناسب نوع و عمق مطالعه و زیارت و گردشگری مذهبی در مشهد و فراهم‌سازی بسترهای تأمین امکانات رفاهی زائر و مجاور، به ویژه فضاهای کالبدی و کاربری‌ها توجه شده است. نکته مهم در این طرح‌ها، سازمان اجرایی طرح است که مرکب از استانداری، وزارت مسکن و شهرداری است. - طرح جامع گردشگری استان خراسان (گنو): اولین طرح جامع گردشگری بعد از انقلاب در استان خراسان است که بر اساس مدل راهبردی با رویکرد توجه به عناصر و جاذبه‌های طبیعی در کل استان، به بررسی گردشگری استان خراسان بزرگ پرداخت اما این طرح به تصویب نرسید.

- طرح جامع گردشگری و گذران اوقات فراغت کلان‌شهر مشهد: این طرح نیز اولین طرح گردشگری در منطقه شهری مشهد است. در این طرح جاذبه‌های گردشگری به دو دسته مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع) و دیگر جاذبه‌ها تقسیم و در انتها برای هریک از برنامه‌های تدوین شده در طرح، سازمان اجراکننده برنامه نیز پیشنهاد شده است.

- کتاب جهانگردی در ایران: این کتاب را حسن تقی زاده انصاری نوشته است و تنها کتابی است که به مقوله گردشگری در برنامه‌های کشور از ۱۳۲۷ تا ۱۳۸۳ (پایان برنامه سوم) پرداخته است. اما این نوشتار نیز با رویکرد جاذبه‌های طبیعی به بررسی گردشگری پرداخته و به مقوله زیارت توجه نکرده است. در این کتاب سیاست‌ها و برنامه‌های عمرانی و توسعه کشور، همچنین وضعیت توجه به جاذبه‌ها و اعتبار مالی مربوط به گردشگری را در هریک از برنامه‌ها بررسی کرده و در نهایت رویکرد هریک از برنامه‌ها را نسبت به جاذبه‌های طبیعی ارائه کرده است (تقی زاده انصاری، ۱۳۸۳).

- مقاله‌ای با عنوان "صنعت جهانگردی و پنجاه سال برنامه‌ریزی در ایران": در این مقاله که از احمد سرلک است، وضعیت درآمد حاصل از جهانگردی و توزیع اعتبار مالی در برنامه‌های توسعه و عمرانی کشور بررسی شده است و به دوران رکود و موفقیت ایران از نظر گردشگری از برنامه اول عمرانی (۱۳۲۷) تا پایان برنامه دوم توسعه (۱۳۷۹) پرداخته است.

همانطور که اشاره شد بیشتر این مطالعات پیش از آنکه به زیارت در شهر مشهد بپردازند، اهداف دیگری دارند. همچنین بسیاری از آن‌ها اولین طرح در حوزه خود بودند و تاکنون نسخه‌های دوم اینگونه طرح‌ها - با وجود پذیرفته شدن گردشگری به عنوان مقوله‌ای که در آن زیارت گنجانده شده تهیه نشده است؛ از این رو کم و کاستی‌های مطالعاتی در این زمینه آشکار است و با وجود اینکه در این طرح‌ها که در راستای اهداف سازمان خود تهیه شده، زیارت نادیده گرفته نشده است، مطالبی مرتبط با موضوع تحقیق و در ارتباط با زیارت در برنامه‌های کلان کشور، کمتر به چشم می‌خورد.

در ارتباط با پیشینه تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که هرچند زیارت از مهمترین مواضع جذب گردشگران مذهبی به کشور و به‌ویژه مشهد مقدس است، اما مطالعات گذشته بیشتر در راستای گردشگری است و کمتر به زیارت پرداخته است و به این مقوله تا ابتدای برنامه پنجم توسعه به‌صورت مشخص در برنامه‌ها توجه نشده است.

مواد و روش‌ها

اسناد این مطالعه شامل برنامه‌های عمرانی و توسعه از ۱۳۲۷ تا سال ۱۳۹۰ است. اسناد بررسی شده، یازده سند برنامه در قالب شش برنامه عمرانی قبل از انقلاب و پنج برنامه توسعه بعد از انقلاب است. این اسناد با توجه به گذشت حدود ۶۳ سال از شکل‌گیری نظام برنامه‌ریزی و تهیه اسناد برنامه‌ریزی، از طرق زیر جمع‌آوری شده‌است:

- ۱) کتابخانه‌ها و مراکز اسناد.
- ۲) اینترنت و درگاه‌های اطلاعاتی هر یک از سازمان‌ها.
- ۳) نرم افزار «لوح حق» منتشرشده از طرف مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- ۴) آرشیو وزارتخانه‌ها، مجلس شورای اسلامی، سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، دفتر نظارت راهبردی ریاست‌جمهوری و کتابخانه ملی ایران، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، استانداری خراسان رضوی، مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد و دیگر مراکز اداری و سازمانی در شهر مشهد. روش تحقیق در این پژوهش، یک بررسی توصیفی و تحلیل محتوایی از اسناد برنامه (عمرانی و توسعه) است. در این روش تلاش شد تا با بررسی نظام‌مند و عینی اسناد، استنباط‌های معتبری درباره موضوعات بررسی شده در متن اسناد انجام شود. تحلیل محتوا در اسناد به سه شکل زیر انجام شد:

- ۱- بررسی مضامین مرتبط با گردشگری در مفهوم عام (جهانگردی و گردشگری).
  - ۲- بررسی زائر و زیارت در مفهوم عام (زیارت داخلی و خارجی).
  - ۳- بررسی جایگاه زیارت رضوی به‌طور خاص (مواردی که مستقیم به زیارت امام رضا (ع) اشاره شده باشد). علاوه بر این هریک از مضامین در عرصه‌های زیرساخت، خدمات، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی و کالبدی نیز تحلیل و بررسی شد.
  - واحدهای تحقیق در این تحلیل محتوا نیز به شکل زیر بررسی شد:
  - ۱- واحد ثبت: مضمون در رابطه با زیارت و گردشگری.
  - ۲- واحد زمینه: یک بند، یک ماده، یک فصل.
  - ۳- واحد تحلیل: واحدی که تحلیل براساس آن نتایج ارائه می‌شود. (گردشگری عام، زیارت عام، زیارت رضوی)
  - ۴- واحدهای نمونه‌گیری: اسناد مطالعه شده.
- بنابراین روش بررسی از نوع اسنادی است و تکنیک مورد استفاده، تحلیل محتوا و شیوه تحلیل به‌صورت کمی و کیفی است.

یافته‌های تحقیق

با بررسی اسناد برنامه و طرح‌های توسعه در کشور، وضعیت توجه به زیارت و گردشگری در برنامه‌ها به‌صورت کمی و کیفی مشخص شد. تحلیل و توصیف انجام شده در این اسناد در دو دوره قبل و بعد از انقلاب انجام شد که نتایج کمی و کیفی آن‌ها در دو مقطع زمانی در محورهای زیر ارائه شده‌است.

۱- نظام برنامه‌ریزی در ایران و جایگاه زیارت و گردشگری

تفکر برنامه‌ریزی در سال ۱۳۱۶ ه.ش. در نظام حکومتی ایران تکوین یافت و نفوذ آمریکا در تحول در سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۷ ه.ش بیشتر شد (زیاری، ۱۳۷۸). آغاز برنامه‌ریزی به شکل رسمی در ایران سال ۱۳۲۷ است. در این سال لایحه قانونی اجرای برنامه هفت‌ساله عمرانی کشور به تصویب مجلس شورای ملی رسید و ایران به‌طور رسمی دارای سازمان مسئول برنامه (برنامه و بودجه) شد. این سازمان با مشارکت و همکاری تحصیل کرده‌های امریکایی و بر مبنای توسعه اقتصادی آمریکا شکل گرفت (فرمانفرمایان، ۱۳۸۱).

در این دوره از برنامه‌ریزی سه برنامه اول عمرانی بیشتر به مسائل عمرانی و زیربنایی توجه شد و زیارت و گردشگری اولویت چندانی نداشت. این وضعیت تا برنامه چهارم عمرانی ادامه داشت، تا اینکه رویکردها جامع‌تر شدند و به گردشگری نیز به عنوان یک صنعت متأثر از تحولات جهانی صنعت گردشگری توجه شد (برنامه عمرانی چهارم، ۱۳۵۱). در این راستا به زیارت نیز به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های گردشگری در برنامه‌ها توجه شد. قبل از انقلاب در برنامه‌های چهارم و پنجم، زیارت همراه با گردشگری در نظر گرفته شده و بیشتر در بخش زیرساخت‌ها مورد توجه بوده است. با شروع انقلاب اسلامی رویکردها تغییر یافت اما جنگ تحمیلی روند تهیه برنامه‌ها را به مدت یک دهه معطل گذاشت که در نتیجه آن، توجه به زیارت و گردشگری را تا آغاز برنامه سوم تحت تأثیر قرار داد و در برنامه چهارم گردشگری توجه بیشتری به آن شد. برنامه پنجم اولین برنامه‌ای است که به صورت مجزا و دقیق، مسأله زیارت و توجه به شهرهای زیارتی (مشهد، قم و شیراز) را در سطح ملی مورد توجه قرار داده است. در این زمان، توجه به زیارت در قانون برنامه توسعه برای اولین بار گنجانده شد. این مسأله به اندازه‌ای در رابطه با شهر مشهد مهم است که آن را می‌توان رویداد مهمی در تاریخ برنامه‌ریزی این شهر و حتی برنامه‌ریزی منطقه‌ای خراسان رضوی دانست.

۲- وضعیت روند اعتبار مالی گردشگری در برنامه‌های عمرانی و توسعه

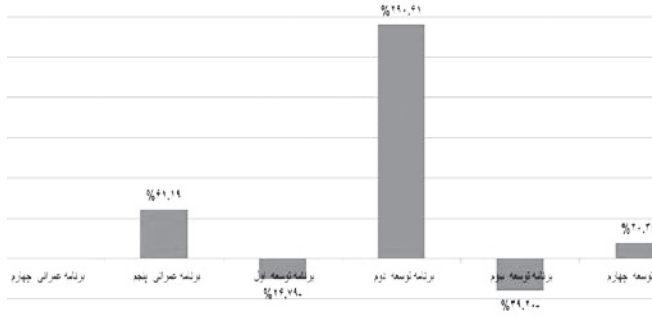
ساختار اداری گردشگری در ایران با تأسیس اداره امور جهانگردی در سال ۱۳۱۴ در وزارت کشور آغاز شد. این واحد از ابتدا تاکنون (۱۳۹۰) در بدنه وزارتخانه‌ها تغییرات (افقی و عمودی) زیادی کرده و در این سال‌ها به ده عنوان مختلف نامیده شده است. بهترین جایگاه که در ساختار اداری در کشور داشته است مربوط به سال ۱۳۵۳ است که یک وزارتخانه مشخص (وزارت اطلاعات و جهانگردی) در ساختار اداری کشور دارد (آقاجانی، ۱۳۹۰).

در برنامه‌های تدوین شده در سطح ملی و منطقه‌ای اعتبار مالی زیارت اکثر در چارچوب بخش گردشگری آورده شده است. از آنجا که درآمدهای کشور بیشتر از درآمدهای نفتی است؛ از این رو اولین عامل در تعیین میزان اعتبار مالی بخش گردشگری، قیمت‌های جهانی است و در مرتبه بعد رویکرد حاکمان در بخش گردشگری و میزان اهمیت زیارت و گردشگری در اهداف کلان، عامل تعیین‌کننده است.

اعتبارات مصوب هر برنامه کشور و میزان تخصیص آن به بخش گردشگری تا پایان برنامه چهارم توسعه تحلیل شده است. سهم بخش گردشگری در دوره‌های مختلف همواره کمتر از ۱ درصد بوده است و تنها در برنامه اول توسعه بیش از ۱٫۵ درصد است. رشد میزان اعتبار مالی در برنامه‌ها یکنواخت نیست و رشد مثبت و منفی دارد. برنامه دوم توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲) با ۲۹۰ درصد رشد، بالاترین رشد اعتباری را نسبت به دوره‌های قبل از خود داشته است که البته تورم و فاصله زمانی را نباید نادیده گرفت.

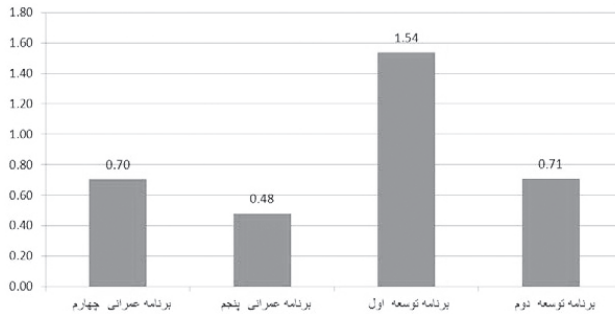
برنامه‌های اول و سوم توسعه بعد از انقلاب جزء دوره‌هایی هستند که در آن‌ها اعتبار گردشگری نسبت به دوره قبل از آن منفی بوده است. این موضوع در برنامه سوم توسعه، اندکی شدیدتر است (نمودار شماره ۱). برای بررسی دقیق‌تر میزان و رشد اعتبارات بخش گردشگری لازم است تا سهم این بخش از کل اعتبار برنامه نیز بررسی شود. با محاسبه سهم بخش گردشگری از اعتبارات برنامه‌ها مشخص شد که برنامه اول توسعه که رشد منفی نیز در اعتبارات نسبت به دوره قبل از خود داشته است بالاترین سهم را در سال‌های برنامه داشته است.

نمودار ۱- درصد رشد اعتبارات گردشگری در دوره‌های مختلف برنامه

مأخذ: آقاجانی، ۱۳۹۰

نمودار ۲- سهم اعتبارات گردشگری از کل اعتبارات در دوره‌های مختلف برنامه

مأخذ: همان

۳- جایگاه زائر و زیارت در اسناد برنامه، قبل از انقلاب (۵۷-۱۳۲۷)

در این دوره، شش برنامه عمرانی تهیه و تدوین شد که از این تعداد، پنج برنامه اجرا شد. برنامه ششم به دلیل وقوع انقلاب اسلامی در حد تهیه برنامه ماند و اجرا نشد. برنامه‌های اول تا سوم به علت شروع شکل‌گیری نظام برنامه‌ریزی جامع نیست و بیشتر مجموعه، طرح و پروژه هستند (تابش، ۱۳۷۵). در برنامه‌های سوم، چهارم و پنجم عمرانی، علاوه بر فعالیت‌های عمرانی و زیرساختی، به شکل مناسب‌تر و جامع‌تری نسبت به دیگر حوزه‌ها و از جمله به گردشگری نیز پرداخته شد.

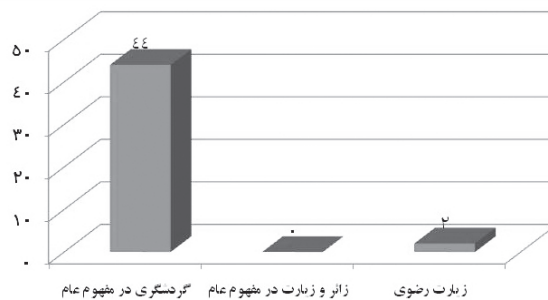
بر اساس تحلیل محتوای انجام شده در اسناد قبل از انقلاب، مضامین مطرح در برنامه‌های قبل از انقلاب در ارتباط با زیارت زیاد نیست. از جمله مضامین مطرح در برنامه‌ها می‌توان به ساخت خانه‌های زواری در شهرهای زیارتی مشهد و قم از برنامه‌های مشخص در برنامه چهارم (برنامه عمرانی چهارم، ۱۳۵۱) و ساخت زائرسرا در برنامه پنجم نام برد.

جدول ۱- وضعیت زائر، زیارت و گردشگری در برنامه‌های عمرانی قبل از انقلاب

ردیف	برنامه	شرح	گردشگری (عام)	زیارت (عام)	زیارت امام رضا (ع)
۱	برنامه اول عمرانی	ماده ۱۰ (۳۴-۱۳۲۷)	-	-	-
۲	برنامه دوم عمرانی	ماده ۲۱ (۴۰-۱۳۳۴)	-	-	-
۳	برنامه سوم عمرانی	۱۰ فصل و ۲۷ ماده (۴۶-۱۳۴۱)	فصل چهارم ارتباطات و مخابرات بند ۸ جلب سیاح فصل چهارم	-	-
۴	برنامه چهارم عمرانی	۴ قسمت و ۲۲ فصل	فصل کامل	-	یکی از برنامه‌های مشخص ساخت خانه‌های زواری
۵	برنامه پنجم عمرانی	۵ قسمت و ۲ فصل (۱۳۵۲-۱۳۵۶) تجدید نظر، ۳۵ فصل	یک فصل کامل	ساخت زائر سربا بند ۳-۳ خط مشیها و سیاستهای کلی و برنامه‌های مشخص	-

مأخذ: آفاجانی، ۱۳۹۰

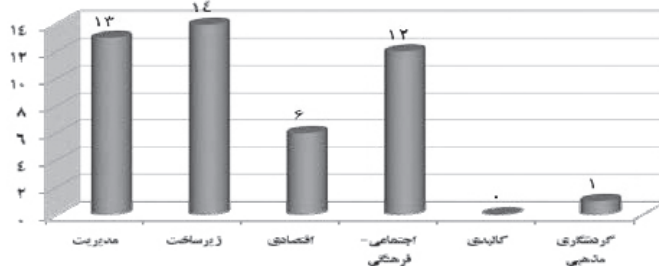
نمودار ۳- فراوانی مضامین در سطح زیارت و گردشگری، قبل از انقلاب در برنامه‌های عمرانی

مأخذ: همان

مضامین مطرح در اسناد قبل از انقلاب کم و بیش به گردشگری در مفهوم عام پرداخته بود. در این مضامین، عرصه زیرساخت (اسکان)، مدیریت (نظارت)، اجتماعی- فرهنگی (آموزش- تبلیغات) بیشترین فراوانی را دارد. هرچند برنامه‌های این دوره از نظر کمی، وضعیت مناسبی را ندارد، اما تنوع مضامین در عرصه گردشگری و زیارت بسیار جالب توجه است، به نحوی که به حوزه‌های مختلفی از زیارت و گردشگری پرداخته شده است.

نمودار ۴- فراوانی مضامین در عرصه‌های مختلف قبل از انقلاب در برنامه‌های عمرانی

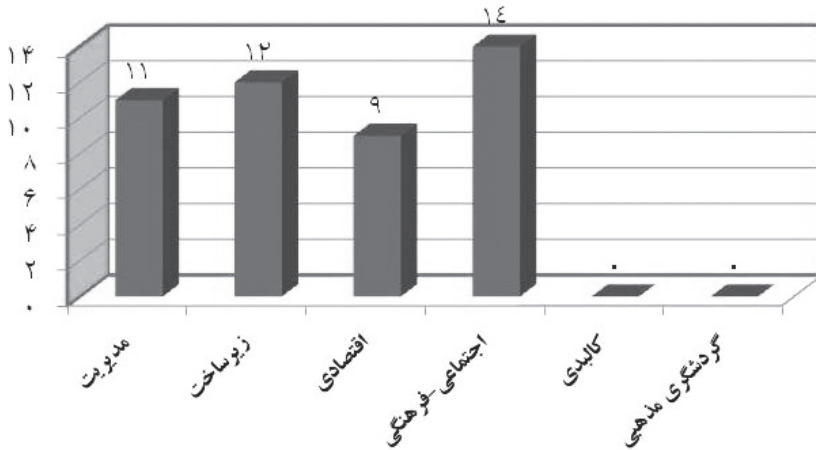
مأخذ: همان

۴- جایگاه زیارت و گردشگری در اسناد برنامه، بعد از انقلاب (۹۰-۱۳۵۷)

نظام برنامه‌ریزی کشور پس از انقلاب نزدیک به یک دهه مسکوت ماند و هیچ برنامه‌ای اجرا نشد. در این دهه، لایحه برنامه اول تهیه شد، اما به دلیل مشکلات موجود ناشی از جنگ، تصویب و اجرا نشد؛ از این رو اولین برنامه توسعه بعد از انقلاب در سال ۱۳۶۸ آغاز شد. در واقع آغاز برنامه‌ریزی کشور به صورت رسمی و مدون بعد از انقلاب، در سال ۱۳۶۸ است. از آن زمان تاکنون پنج برنامه توسعه تهیه و اجرا شد که آخرین آن، برنامه پنجم در سال ۱۳۹۰ است.

برنامه دوم نیز مانند برنامه اول نتوانست خود را از خسارت‌های ناشی از جنگ رها سازد؛ از این رو با برنامه پیش از خود نه تنها در حوزه زیارت، بلکه در اغلب حوزه‌ها تفاوت چندانی ندارد. با بهبود شرایط در برنامه سوم توسعه اوضاع کمی بهتر شد و یکی از مصداق‌های آن، مصوبه تهیه طرح جامع گردشگری کشور (۱۵ ساله با افق ۲۰۱۵) در این برنامه است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸). در واقع این اولین گام اساسی در سطح ملی در حوزه مطالعات گردشگری کشور بعد از انقلاب اسلامی است. برنامه چهارم آخرین برنامه انجام شده تاکنون نیز در مستندات خود به گردشگری و زیارت پرداخته است. با توجه به اهمیت این برنامه، مضامین مرتبط با زیارت و زیارت به تفکیک عرصه‌ها در نمودار زیر آورده شده است.

نمودار ۵- فراوانی مضامین مرتبط با زیارت و گردشگری در برنامه چهارم توسعه

مأخذ: آقاچانی، ۱۳۹۰

همانطور که از نمودار بالا پیداست در این برنامه، مضامین در عرصه‌های مختلفی آمده که به طور خلاصه شامل عرصه‌های زیر است:

- در عرصه مدیریت: ۲ مورد اطلاع‌رسانی، ۳ مورد مشاوره، ۶ مورد نظارت.
- در عرصه زیرساخت: ۲ مورد اسکان، ۱۰ مورد امور رفاهی و پذیرایی.
- در عرصه اقتصاد: ۳ مورد تسهیلات بانکی، ۶ مورد سرمایه‌گذاری.
- در عرصه امور اجتماعی فرهنگی: ۷ مورد چاپ و نشر، ۳ مورد نمایشگاه، ۴ مورد آموزش.

جدول ۲ - وضعیت زائر، زیارت و گردشگری در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب

ردیف	برنامه	شرح	گردشگری (عام)	زیارت (عام)	زیارت امام رضا(ع)
۱	اول	(۱۳۶۸-۱۳۷۲)	بخش جهانگردی	در اهداف توسعه و اهداف عملیاتی بخش جهانگردی، تمشیت زائران بین‌الحرام در بخش سیاست ها، رفاه زائران داخل کشور.	
۲	دوم	(۱۳۷۷-۱۳۷۲)	بخش جهانگردی	در اهداف بخش جهانگردی - احیا و تقویت قطب‌های جهانگردی کشور از نظر جاذبه‌های سیاحتی و زیارتی. - در بخش فرایند برنامه‌ریزی تشکیل کمیته توریسم.	-
۳	سوم	ماده ۲۶ فصل و ۱۹۹ ماده	فصل فرهنگ و هنر در ارتباطات جمعی و تربیت بدنی ادغام سازمان میراث فرهنگی و ایرانگردی و جهانگردی طرح جهانگردی ایران. ماده ۱۶۴ توسعه جهانگردی و تعریف وظایف برای بانک مرکزی نسبت به خرید ارز از گردشگران خارجی.	ماده ۱۶۶ حرم امام خمینی و زائران.	-
۴	چهارم	۷ بخش، ۱۶۱ ماده	بخش چهارم: صیانت از فرهنگ و هویت اسلامی ایرانی. فصل نهم: توسعه فرهنگی ماده ۱۵۶ تنفیذ از برنامه سوم - ماده ۱۰۶ - ماده ۱۱۴ - ماده ۱۶۶ - اسناد توسعه بخشی میراث فرهنگی و گردشگری موضوع بند الف ماده ۱۵۵. - سند توسعه ویژه فرابخشی موضوع بند ج ماده ۱۵۵. - سند تلفیقی اسناد توسعه بخشی و فرابخشی موضوع بند ز ماده ۱۵۵.	ماده ۱۶۶ تنفیذی بند ج	-
۵	پنجم	-	ماده ۱۱۵	فصل فرهنگ اسلامی ایرانی ماده ۱۲.	ماده ۱۲ فصل فرهنگ اسلامی ایرانی.

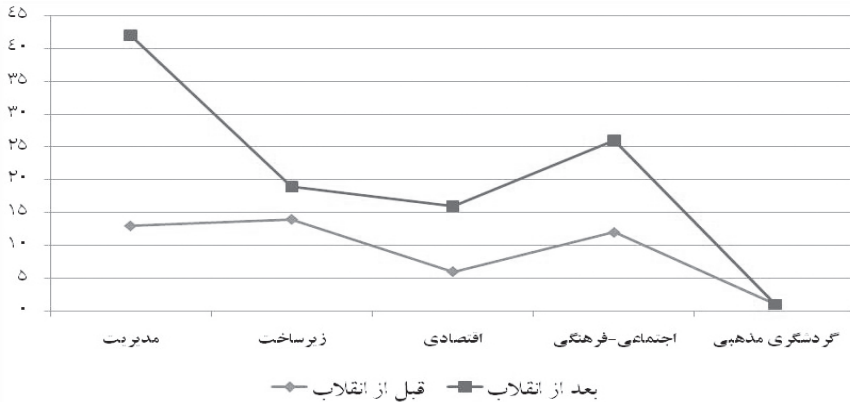
مأخذ: همان

۵- مقایسه و تحلیل کمی جایگاه زیارت و گردشگری در برنامه‌های قبل و بعد از انقلاب

به‌طور کلی مضامین مطرح در برنامه‌ها از نظر موضوعی تفاوت چندانی ندارد و رشد به‌نسبت یکنواختی در عرصه‌ها نسبت به قبل از انقلاب داشته است تنها در عرصه مدیریت رشد بیشتری نسبت به دیگر عرصه‌ها به چشم می‌خورد. علاوه بر آن، این عرصه بیشترین فراوانی مضامین مطرح در ارتباط با زیارت و گردشگری را دارد، همچنین در عرصه اجتماعی فرهنگی نیز بعد از انقلاب توجه بیشتری شده است. در عرصه مدیریت نظارت بر عملکرد واحدهای فعال در بخش گردشگری و زیارت، بیشترین تعداد مضامین را داشته است و این در حالی است که با اقداماتی همانند افزایش سطح آگاهی از طریق آموزش و ارائه

مشاوره در دو عرصه مدیریت و عرصه اجتماعی-فرهنگی می‌توان تعداد مضامین را کاهش داد و منابع را به بخش دیگر اختصاص داد. کل مضامین مطرح در تمام برنامه‌ها (قبل و بعد از انقلاب) ۱۴۸ مورد بود که بیشترین مضامین در عرصه‌های مختلف به شرح زیر است:

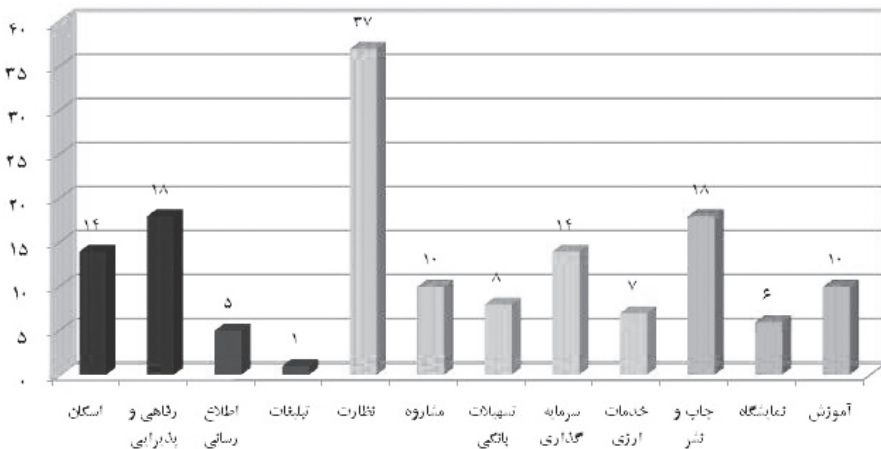
- در عرصه مدیریت: ۳۷ مورد نظارت، ۱۰ مورد مشاوره.
  - عرصه زیر ساخت: ۱۴ مضمون در ارتباط با اسکان.
  - عرصه اقتصادی: ۱۴ مضمون سرمایه‌گذاری بخش خصوصی.
  - عرصه اجتماعی و فرهنگی: ۱۸ مضمون در ارتباط با چاپ و نشر مطالب و بروشور و نقشه.
- نمودار ۶ - مقایسه فراوانی مضامین گردشگری و زیارت در اسناد قبل و بعد از انقلاب

مأخذ: همان

بدون شک تبلیغات یکی از مؤثرترین ابزارها در توسعه گردشگری در مفهوم عام و زیارت در مفهوم خاص آن است. همانطور که در نمودار زیر پیداست مضمون تبلیغات کمترین فراوانی را در کل برنامه‌ها داشته است. این به معنی بی‌توجهی به یکی از مهم‌ترین عوامل توسعه گردشگری و زیارت در تمام برنامه‌های عمرانی و توسعه در پیش و پس از انقلاب است.

نمودار ۷ - فراوانی انواع مضامین در تمام برنامه‌های عمرانی و توسعه کشور

مأخذ: همان

۶- نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد

سابقه نظام برنامه‌ریزی در ایران همواره در طول عمر ۶۳ ساله خود متأثر از تحولات مختلف ساختاری در نظام سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده‌است. این تغییرات مفهوم، جایگاه و اهداف برنامه‌ها را به کلی در برخی از مقاطع تغییر داده‌است. بررسی جایگاه زیارت و گردشگری و میزان توجه به آن در اسناد برنامه کشور با توجه به این تغییر و تحولات در چند بخش قابل بررسی است. یکی از این تغییرات رشد تکنولوژی‌ها و تکامل نظام برنامه‌ریزی در این سال‌هاست که هر قدر از زمان پیدایی آن می‌گذرد، بر غنا و تنوع موضوعی آن نیز باید افزوده شود و در نتیجه ساختار برنامه را متأثر سازد.

پیروزی انقلاب اسلامی یک مقطع تأثیرگذار بر اهداف کیفی و کلان برنامه‌هاست که با برنامه‌های قبل از آن متفاوت است، چرا که مفهوم گردشگری و جهانگردی بعد از این رویداد، از اساس تغییر کرده‌است. بدون تردید تغییر در مفهوم و مضمون گردشگری بر دیگر بخش‌ها و قسمت‌های تدوین برنامه در سطح کلان مانند اهداف، خط‌مشی‌ها، سیاست‌ها و حتی توزیع اعتبار مالی اثر داشته‌است. این تغییر ساختار سیاسی و اقتصادی، برنامه‌ها را متحول کرده و در چارچوب خود قرار داده‌است. کم‌توجهی به زیارت و گردشگری تا برنامه سوم توسعه، بعد از انقلاب نیز یکی از این موارد است.

از دیگر عوامل مؤثر در روند تکاملی و کیفیت تهیه برنامه‌های عمرانی و توسعه، تغییر در ساختار اقتصادی است که از افزایش و یا کاهش قیمت نفت و جنگ در کشور متأثر است. این مسأله در برنامه پنجم عمرانی (قبل از انقلاب) به وضوح مشاهده می‌شود. جنگ تحمیلی پس از انقلاب نیز حداقل بیش از یک دهه بر نظام برنامه‌ریزی کشور اثر گذاشته‌است، به نحوی که یک کمبود اجباری در سالهای ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۸ در نظام برنامه‌ریزی کشور وجود دارد؛ زیرا در این دوران هیچ‌گونه برنامه‌ای تصویب نشد و جنگ مسأله اصلی تمام کشور بود.

با توجه به برنامه‌ها و اسناد بررسی شده، مقوله زیارت و گردشگری در پوشش مفاهیم و در بطن موضوعات مختلفی قرار داشته‌است. قبل از انقلاب "جهانگردی" و بعد از انقلاب "فرهنگ و هنر" نام گرفته‌است. از آنجا که زیارت در کل این سال‌ها با هویتی مستقل تعریف نشده و گردشگری در برخی از سال‌های برنامه، جایگاهی در نظام برنامه‌ریزی نداشته و یا موقعیتی بسیار ضعیف داشته‌است، مسائل و متولی خاصی را نیز نمی‌توان برای آن یافت؛ زیرا مقوله زیارت قبل از انقلاب با توجه به رویکردهای خاص آن دوره - کم‌توجهی به دین و معنویت در سطح کلان کشور - کمتر مورد توجه بود، اما بعد از انقلاب دیدگاه تغییر کرد و دین و معنویت شالوده و اساس شکل‌گیری نظام و انقلاب اسلامی شد. هر چند این تغییر به نفع زیارت به مفهوم مورد نظر در این مقاله نبود و زیارت بیشتر به دیگر کشورهای اسلامی دنیا اختصاص یافت و در اهداف بسیاری از برنامه‌های بعد از انقلاب در بخش جهانگردی بیشتر به رفاه زائران و بهبود وضعیت ایشان در حج و اماکن متبرکه توجه شد. برای نمونه در برنامه اول توسعه در بخش سیاست‌های جهانگردی، رفاه زائران داخلی یکی از موارد مطرح شده‌است اما در اولویت بعد از زائران خارجی قرار دارد.

به‌طور کلی نبود یک سازمان و متولی مشخص برای زیارت داخلی از کمبودهای اساسی نظام برنامه‌ریزی در حوزه مدیریت زیارت است. این مسأله قبل و بعد از انقلاب، مشهود است. هر چند که یک سازمان به نام حج و زیارت نیز بعد از انقلاب شکل گرفت و هنوز هم فعال است، ولی منظور از زیارت در آن، زیارت و سفر به حج، عتبات عراق و سوریه است و در وظایف این سازمان نسبت به زیارت داخلی وظیفه‌ای دیده نمی‌شود.

در زمینه کالبدی، موضوع زیارت، قبل از انقلاب و شهر مشهد، همچون بسیاری از شهرها بیشتر زیرساختی است و زیربناهای مورد نیاز هر شهر در فصول عمران شهری تأمین شده است، اما نمی‌توان آن را به صورت کامل در راستای زیارت دانست. در واقع اگرچه در کنار موضوع طراحی شهری نگاهی به زیارت و زوار نیز شده است، تهیه آن طرح‌ها براساس اهداف تعیین شده خود بوده است. در برنامه‌های عمرانی و توسعه نیز برای دستیابی به اهداف تجاری و اقتصادی از زیارت، برنامه و هدفی دیده نشد و تنها به جهانگردی و توسعه قطب‌های جهانگردی، قبل از انقلاب (سواحل خزر، شیراز، اصفهان) پرداخته شد و به اماکن زیارتی کشور آنچنان که باید توجه نشد و اهداف برنامه هم بیشتر در حوزه زیارت عتبات عالیات و حج است.

برنامه پنجم سرآغازی در نظام برنامه‌ریزی کشور در حوزه زیارت و شهر مشهد است. ماده ۱۲ فصل فرهنگ اسلامی این برنامه، هویت زیارت را به عنوان یک مسأله فراموش شده در نظام برنامه‌ریزی کشور از ابتدا تا پایان برنامه چهارم، مطرح کرده است. این ماده بسیاری از دغدغه‌های استان در سطح ملی را درباره زیارت کاهش داده است. برای بهبود و توسعه زیارت در شهر مشهد لازم است تا با توجه به گذشته، پیش‌نویس اولیه برای توسعه کمی و کیفی زیارت تهیه شود؛ از این رو ابتدا باید چالش‌های فراروی زیارت در صورت تداوم وضع موجود، فواید و اثرات توجه به زیارت و در نهایت خط‌مشی‌های اساسی برای تهیه و تدوین برنامه در گام‌های بعدی شناسایی و ارائه شود و سپس برنامه‌ریزی مناسب انجام شود. قبل از پرداختن به موارد مذکور پیشنهاد می‌شود بر اساس ماده ۱۲ برنامه پنجم، بخشی در ارتباط با زیارت در کنار بخش گردشگری به صورت مجزا در برنامه‌های توسعه تدوین شود تا شفاف و ویژه، به مسأله زیارت مشهد و در کل، شهرهای زیارتی توجه شود.

پیشنهادهایی بر اساس مطالعه در ابعاد مدیریتی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی به شرح زیر ارائه می‌شود:

- تجدیدنظر در ساختار مدیریت گردشگری کشور و وضعیت زیارت در آن.
- تجدید نظر اساسی در آیین‌نامه‌های مربوط به گردشگری و تدوین آن‌ها منطبق با گردشگری مذهبی در حوزه‌های گردشگری زیارت (تسهیلات، سرمایه‌گذاری).
- اعمال نظارت کلی در امور مربوط به گردشگری مذهبی (تمام عرصه‌ها).
- توسعه تبلیغات داخلی و به ویژه بین‌المللی از طریق آژانس‌ها و سفارتخانه‌ها.
- افزایش اعتبار مالی بخش گردشگری مذهبی.
- تشویق بخش خصوصی به سرمایه‌گذاری در بخش زیارت در مناطق زیارتی.
- تثبیت و بهبود قیمت کالاهای ویژه و بومی مناطق زیارتی و مورد توجه زائران در نقاط مذهبی و زیارتی
- توسعه آموزش و بهبود منابع انسانی و سطح تخصصی نیروهای موجود و فعال در بخش گردشگری زیارتی متناسب با موقعیت هریک.
- تقویت دیدگاه در ابعاد مختلف دینی و هویت ملی و تقویت دیدگاه‌های موجود نسبت به ارزش‌های معنوی و مزیت‌های جاذبه‌های زیارتی (مدیران، مجاوران و زائران).
- اهتمام ویژه به کیفیت و محتوای فعالیت‌های فرهنگی در عرصه زیارت.
- افزایش جلب زائران خارجی (مسلمانان و غیر مسلمان).
- توجه بیشتر به نقش اماکن زیارتی در توسعه فرهنگی

منابع

- آقاجانی، حسین و همکاران، (۱۳۹۰). بررسی نقش و جایگاه زائر. زیارت و گردشگری در اسناد فرادستی. مشهد: جهاد دانشگاهی.
- برنامه و بودجه. (۱۳۴۴). مستندات برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. جلد ۷، ۳، ۴. انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین، (۱۳۸۳). «عدالت اجتماعی و توسعه کاربرد فلسفه و ایدئولوژی در آمایش سرزمین». تحقیقات جغرافیایی. شماره ۷۴. پبله‌ور، اصغر و پوراحمد. (۱۳۸۳). «روند رشد و توسعه کلان‌شهرهای کشور: مطالعه موردی: مشهد». پژوهش‌های جغرافیایی. شماره ۴، ۳، ۱۰۳-۱۲۱-۱۲۱. تابش، احمد. (۱۳۷۵). پیشینه برنامه‌ریزی در ایران. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- تقی زاده انصاری، حسن. (۱۳۸۴). جهانگردی در ایران. انتشارات اندیشه پویا.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۷۳). ارزیابی اهداف و عملکرد برنامه اول (۷۲-۱۳۶۸). انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- سازمان برنامه و بودجه استان خراسان. ارزیابی عملکرد برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی در خراسان. جلد دوم. انتشارات برنامه و بودجه. سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۴۷). برنامه عمرانی چهارم کشور. انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۷۲). برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی. انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۵۴). برنامه پنجم عمرانی کشور (خلاصه و تجدید نظر شده). انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۷۸). پیوست شماره ۲ برنامه ملی توسعه گردشگری ایران. انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۵۷). خط مشی‌ها، سیاست‌ها و راهبردهای کلی در برنامه عمرانی ششم. انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- سازمان حج و زیارت و سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۷۳). گزارش جهانگردی (۷۲-۱۳۶۸). دفتر برنامه‌ریزی و امور فنی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۵۲). گزارش پیشرفت عمرانی برنامه چهارم. انتشارات برنامه و بودجه.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۸۲). سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. (۱۳۸۲). سند برنامه سوم توسعه فصل ۱۳: فرهنگ، هنر و تربیت بدنی.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۷۸). گزارش ارزیابی عملکرد برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۵۳). گزارش نهایی طرح جامع توسعه جهانگردی. مرحله دوم. انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۶۸). لایحه برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. انتشارات برنامه و بودجه.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. (۱۳۸۴). مجموعه اسناد ملی توسعه در برنامه چهارم توسعه. اسناد توسعه‌بخشی. انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی. (۱۳۸۴). مجموعه اسناد ملی توسعه در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی. اسناد توسعه ویژه فرابخشی. جلد دوم. انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی.
- غفاری، هادی و مولایی، محمدعلی. (۱۳۸۱). صنعت توریسم در ایران: چالش‌ها و راهکارها. اطلاعات سیاسی- اقتصادی. بهمن و اسفند ۱۳۸۱. شماره ۱۸۵ و ۱۸۶.
- فرمانفرمایان، خداداد و دیگران. (۱۳۸۱). توسعه در ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷). انتشارات گام نو.
- معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی. (۱۳۸۹). برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران
- معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی. (۱۳۸۸). گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۶ و نظارت بر عملکرد سه ساله اول برنامه چهارم توسعه- فصل سی‌ام- میراث فرهنگی و گردشگری.
- مهندسین مشاور فرهاد (۱۳۸۸). طرح توسعه و عمران کلان‌شهر مشهد، مطالعات پایه انسان و فعالیت ساختار اجتماعی و فرهنگی، مسکن و شهرسازی خراسان رضوی.
- مرکز پژوهش‌های مجلس. (۱۳۸۸). نرم‌افزار «لوح حق» حاوی مجموعه قوانین و برنامه‌های مصوب مجلس. مرکز پژوهش‌های مجلس.